

„ЖРЕЦЪТ-ВОИН“ ОТ СТОЯН КАРОЛЕВ

В своя повече от тридесетгодишен път на изтъкнат литературен критик Стоян Каролев неведнъж е показвал, че притежава критически сетива и за неувяхващите ценности на литературното ни наследство. Но неговите литературно-критически трудове винаги са съдържали в себе си и погледа на критик и са носили белезите на съвременните му естетико-методологически търсения. По своеобразен начин именно тези търсения го отведоха напоследък и до богатия и сложен духовен свят на Пенчо Славейков, който той вече няколко години изучава с рядка научна добросъвестност и на който е посветена неговата нова двутомна книга „Жрецът-воин“, излязла като относително самостоятелна първа част от крупен монографичен труд за поета-мислител.

Около внушителната фигура на Пенчо Славейков десетилетия наред са се сблъскали преклонение и отрицание, кръстосвали са се коренно противоположни мнения и оценки. И неслучайно именно по отношение на него нашето литературознание след Девети септември особено ярко изживя и преодоля някои от своите характерни увлечения и слабости. Не зная доколко можем да приемем предположението на Стоян Каролев, че шумните спорове около тази забележителна личност, оставила трайни следи в българската културна история, са спрели сигурно само временно. Може би действително неспокойният и противоречив създател на „Кървава песен“ и „На острова на блажените“ би могъл в определен момент да се окаже отново във водовъртежа на някоя литературна дискусия. Но във всеки случай тези спорове вече не могат да се върнат към тясната сфера на елементарното „за“ или „против“. През последните две десетилетия българската литературна история направи много за изясняването и утвърждаването на мястото на Пенчо Славейков в нашето литературно развитие. И именно това даде възможност да се появи днес изследване като издадената от Стоян Каролев книга, обгърнала духовния свят на поета — културен мисионер, в цялото му богатство и противоречивост, поставила си за цел да го разкрие в цялата разнolikост и нестройност на неговото оформление и развитие, с всичката диалектическа сложност на влиянията, които е изпитал, и въздействията, които е оказал.

Това е един научен труд от академичен тип в най-добрия смисъл на тази дума, в който обобщаващата мисъл на автора извлича своите концепции от един събран, издирен и проучен в детайли фактологически материал. Но, от друга страна — и като факти, и като проблеми, — изследователят съвсем не изчерпва всички съществени моменти от жизнения и литературен път на поета. Това не е класическата монография-енциклопедия за даден писател, а своеобразен аналитичен портрет, видян в определени от специфичните интереси на автора аспекти, изследване, което търси преди всичко смисъла и съдържанието на културното мисионерство на Славейков в неговите връзки с основните течения в европейския културен живот от края на миналия и началото на новия век.

Върху този основен аспект, върху ролята и вътрешното самочувствие на поета като свещенослужител и борец в областта на философско-естетическите и нравствени идеи акцентува и названието „Жрецът-воин“ — взето от известния стих на Дебелянов за Пенчо Славейков. Но от артистичния характер на това название не бива да се съди и за самия облик на книгата — като жанр, подход и стил. Творческите инвенции на автора тук се извличат от строгата логика на аналитичните дисекции. И това намира израз и в строгото разграничителната проблемна композиция на труда.

Изцяло верен на този характерен за неговото критическо „амплуа“ подход, Каролев по начало е замислил изследването си като две относително самостоятелни части: първата е посветена на личността и философско-естетическите идеи на Славейков (която именно се представлява от излезлите два тома), а втората — на неговата поезика. Деление, което не може да не ни смущава до известна степен, тъй като предопределя не само редица композиционни утежнения и неудобства (като повторения и препратки от едната част към другата), но и едно, макар и условно, откъсване от съдържателната страна на поетичното творчество от неговата форма и на илюзията замисъл от неговото художествено осъществяване, което пречи да се почувствува цялостното обективно внушение на отделните творби и на целокупния художествен свят на Славейков. Известно е, че този художествен свят

внушава един образ, по-различен от този, който създават преките изказвания и изяви на Славейков — по-хармоничен и по-близък до народностно-демократичното разбиране за литературата. И тъкмо това основно противоречие между мислителя и поета ни води към съществени моменти в психологическото устройство на автора, а, от друга страна, ни помага да разграничим в неговия цялостен облик органичното от случайното, дълбокото и трайното от временното и повърхностното.

Но когато едно изследване се разгръща в широк план, всеки композиционен принцип неизбежно разкрива и своите неудобства. Как Стоян Каролев смята да компенсира тези неудобства, ще видим след излизането и на третия том. А засега с оглед на задачите на първата част не можем да не признаем, че възприетият от него композиционен принцип има и своите научноизследователски предимства — дава яснота и отчетливост на проблематиката и възможност аналитично и детайлно да се проучат основните насоки на Славейковото културно мисленостроение в българския духовен живот. Защото Пенчо Славейков е един от редките (поне у нас) случаи, при които едно подобно обособяване на неговите философско-естетически идеи има и своите основания в самия му облик и роля в нашето културно развитие. Със своите многостранни обществени и литературни изяви, с цялостното си поведение и отношение към обкръжаващата го среда, изобщо със самата си личност и духовно присъствие в епохата той в същност оказва върху своите съвременници влияние по-силно, отколкото е чисто художественото въздействие на неговите творби. И неслучайно Стоян Каролев го нарича най-често „поета-критик“. Може това определение да не е най-точното, тъй като „критик“ звучи твърде професионално стеснено, но по принцип то е израз на една правилна постановка на въпроса — търсейки мястото на Славейков в нашата културна история, да го разглеждаме не само като художник, а като поет-мислител и културен мисионер, естетически вожд на едно литературно течение, духовен учител на едно преходно, по разному изпитало обаянието му поколение.

Това, което веднага респектира в новата книга на Стоян Каролев, както и въобще в неговия критически маниер, е изследователската вгледеност, с която се проучват и осмислят фактите, и научната честност, с която се подхожда към проблемите. Разбира се, не всичко казано тук е ново и неизвестно. Както всяко широкообхватно изследване, и книгата за Пенчо Славейков неизбежно се опира върху ония на предшествениците и обобщава установеното вече и от други изследователи. Но в единните концепции на автора известното и неизвестното, общоприетото и новото се сливат органично като плод на един и същ задълбочен научноизследователски процес. Живената философия и естетическите възгледи на Славейков тук са проследени изключително детайлно в тяхното формиране и еволюция,

анализирани прецизно с всичките им противоречия и нюанси и оценени марксистически не само от съвременно гледище, но и в техния исторически смисъл и значение.

Търсейки психологическите стожери на този единен в своята противоречивост образ, Каролев се спира преди всичко на обяснението на прословутите славейковски противоречия, не само признавани, но и възхвалявани от поета като израз на презрение към всяка теория и на „вярност към себе си“, т. е. към своите родени от мига и постоянно сменящи се впечатления и настроения. Подчертавайки специално диалектическите черти в погледа на Славейков, той същевременно не пропуска да отбележи, че в неговия капризно променлив на идеи и настроения облик те твърде лесно преминават в една насърчавана от нищезанските влияния „субективизирана диалектика“, която понякога своеобразно „жонглира“ с блестящите парадокси на противоречията и въз всеки случай изпитва от тях по-скоро наслада, отколкото страдание. Особено интересно в това отношение е сравнението с другия голям поет от кръга „Мисъл“ — Пейо Яворов, у когото противоречията се изживяват като трагично вътрешно раздвоение и „морално самозтезание“. „Докато противоречията на Пейо Яворов имат по-духовно емоционален, съкровен характер — обяснява Каролев — противоречията у Пенчо Славейков са главно интелектуално-мирогледни. Ето една от причините, поради които Славейков не страда тъй от тях“ (т. I, с. 27).

С релативистичния поглед на естетизма като тип миросъзърцание е обяснен и замисълът на знаменитата Славейкова антология-мистификация „На острова на блажените“ — оригинален художествен израз на стремежа на индивидуалиста-естет към многоликите и многопосочни интелектуални и творчески изяви, неограничавани от никакви направления и школи. Убедително и интересно е свързването на този замисъл и с романтичната ирония на немските романтици, склонни да приемат всичко и същевременно „нищо да не приемат сериозно“. „В същност Боян Пенев е до голяма степен прав, че за Пенчо Славейков няма нищо, „което да не заслужава една иронична усмивка, но не е прав, че за него няма „нищо хубаво“, че Славейков „не вярва в нищо“ — уточнява Каролев. — Работата е там че поетът-естет е в състояние да се усмивва иронично и на това, което смята за хубаво, което му се нрави, и на това, в което вярва. И в тази странна усмивка се изявява неговият естетизъм като светосъзърцание и светоотношение, неговата близост с немските романтици“ (т. II, с. 82).

За пръв път в нашето литературознание Каролев изследва така детайлно и аналитично ония чуждестранни идейни и естетически влияния, които изиграват своята по-голяма или по-малка роля за духовното израждане на Славейков. Воден от истинска изследователска страст, тук той се е опитал едва ли не да

повтори сам основната част от ония духовни пътища, по които е минал поетът в стремежа си да приобщи българската литература към широките хоризonti на общоевропейското културно развитие. Като пример бих посочила почти безпрецедентното в нашата литературна историография проучване на огромната за времето си библиотека на Пенчо Славейков (голяма част от която на чужди езици) и специално — на комплектуваните в нея „микроблиотеки“ за Хайне, Ибсен, Ницше и други духовни учители на писателя. Каролев се е запознал основно с всички ония книги на Славейков, които носят следите на един повнимателен, изучаващ прочит, обмисля всеки подчертан от него ред, търси смисъла на всеки знак по белите полета. И независимо от някои увлечения в изяснянето на тези лабораторни проучвания в това отношение книгата му може да бъде образец на научноизследователско съзнание и добросъвестност и дава своя принос в борбата с дилетантщината в литературната наука.

Уточнявайки влиянието на основните чуждестранни учители на българския поет — Ибсен, Ницше, Фолкелт, Ланге, Гьоте, Хайне, Пушкин, Тургенев, Толстой и др., там, където смята за необходимо, Каролев обстойно характеризира и самото тяхно културно дело, стремейки се да го види и в съвременен, и в исторически аспект. Тези разширени характеристики създават известна неравномерност в страниците, посветени на отделните духовни наставници на поета, но наред с ролята си за очертаване на философските и естетическите възгледи на Славейков те имат и самостоятелна стойност и значение на научни проучвания, тъй като изясняват въпроси, свързани с делото на трудни за оценка или недостатъчно изследвани у нас автори.

Констатирайки своеобразната податливост на Славейков към разпопосочни чужди влияния, неговото лесно идейно „заразяване“ от големите творчески личности, чийто духовен свят проникновено съпребивява, Каролев същевременно показва убедително, че тези влияния оставят трайни следи в душевността и особено в поезията на автора там, където идват като отговори на неговите собствени нравствено-философски и идейно-естетически търсения и съответствуват на неговите вътрешни предразположения като мислител и поет. Проследено е как в съгласие с тези вътрешни предразположения чуждите влияния понякога се трансформират до неузнаваемост. Така мрачно реакционната философия на Ницше се възприема от поета в твърде хуманистично смекчен вид и затова у него тя може да съжителства с усвоения от руските художници на словото принцип за търсене на човека и в звяра. „Понякога — отбелязва Каролев — Славейков така „индивидуализира“, преобразява Ницшеви идеи, че ги изпълва с антинищенски нравствен патос.“ (т. II, с. 160). Чрез внимателен анализ изследователят коригира някои от твърденията на самия автор, като

доказва например, че той е „в по-малка степен ученик на Фолкелт, отколкото самият той се смята или поне декларира...“ (т. II, с. 108). Същото внушават и страниците, посветени на влиянието на Ницше, където Каролев между другото прецизно уточнява, че през своеобразната призма на Славейковото виждане „спектърът на идеи, идващи от Ницше, често се преплитат с идеи на Ибсен и Киркегор, на немските романтици и неокантианци (т. II, с. 177). В тези страници се дава богата аргументировка и на становището, че Славейков е ницшеенец повече в изказванията си, отколкото в самото си творчество.

На първо място между големите европейски учители на Славейков авторът с основание поставя Хайнрих Хайне и главата „Пенчо Славейков и Хайнрих Хайне“ е една от най-хубавите в труда — и като проникновена характеристика на идеята, нравствено-психологически и поетичен облик на прославения немски лирик, и като убедителна научна разработка на един (по изразу на Каролев) „класически пример на творческо въздействие, породено от родство на натгорелите, въздействия, което не подтиска индивидуалното, а съдейства за неговото обогатяване и изясняване“ (т. II, с. 262). В разрез с разпространеното мнение критикът установява, че като поет Пенчо Славейков се влияе „само от определени черти и тенденции на Хайневата лирика, близки, родствени на собствената му натура“, а „е ученик на Хайне — и то много талантлив ученик — преди всичко в своята проза“ (т. II, с. 268).

Така чрез внимателно проучване на разностранните литературни отношения и изяви на Славейков Каролев очертава духовния образ на „жреца-воин“, изстрадал сред увлечения и противоречия своя жизнена философия и естетика, своеобразно съчетали немската мисловност и славянския хуманизъм. И в този образ внушително изпъкват двете „основни стихии“ в творческия дух и литературна дейност на поета — културното мисионерство, от една страна, и култът към ярката и свободно разгърната индивидуалност, от друга.

В този своеобразно и сложно изграден аналитичен портрет няколко ефектно завършващи штрихи поставя последната глава на книгата, където авторът умело преминава към един по-синтетичен портретен рисунок, основан върху конкретни биографични детайли, и създава една запомняща се представа за „философските и естетическите ноши“ на Славейков и за гордия и тъжен край на неговия жизнен път.

Един от най-сполучливите моменти в изградената от книгата на Каролев образ на Пенчо Славейков е, че той излъчва своето известно на литературната ни история обаяние, без да бъде идеализиран, и внушава респект, без да се скриват неговите слабости. Диалектическият поглед на изследователя успява да проникне и в силните, и в слабите страни на характерното за духовния облик на „жреца-воин“. Най-ярък е случаят с оценката на Славейковия ти-

лично индивидуалистичен култ към „независимата и духовно силна личност“. Без да „амнистира“ естетско-индивидуалистичните увлечения на поета и без да свежда неговото богато и противоречиво в своя идеен смисъл и въздействие творчество до индивидуализма, критикът открива прогресивния нравствен и граждански патос на Славейковото литературно дело не само в антииндивидуалистичните му чувства и идеи, но и в някои страни на самия негов напътствен и съвременен нравствен извисен индивидуализъм, който своеобразно съжителствува с любовно отношение и грижа за народа и неговото бъдеще. „Не бива да забравяме, че самият този индивидуализъм и естетизъм не е никакво срамно петно върху идеите и творчеството на Пенчо Славейков, от което стеснително и деликатно трябва да отвърщаме поглед, а крайно сложно обусловено, идейно-естетическо явление, което изисква изследване, което съдържа и прогресивен „патос“ — реакция срещу една подтискаща ярката и творческа личност обществена действителност“ (т. I, с. 83—84) — подчертава Стоян Каролев, и това диалектично отношение към сложните изяви и смисъл на Славейковия индивидуализъм е един от най-ценните нови моменти в неговото виждане на поета-мислител.

Но в същност това широкообхватно изследване съвсем не е само книга за Пенчо Славейков. Наред с него като „главен герой“, както се изразява авторът, тук се очертават и редица други „герои“ и по този начин пред нас се разгръща картината на един период от българската литературна история. Период, видян в този основни аспекти — в неговото съотношение с духовния живот на тогавашна Европа; с мястото и ролята на кръга „Мисъл“ с неговата естетическа програма и вътрешни взаимоотношения; и с литературния „дълбож“ Славейков — Вазов, който дава своята окраска на този преломен момент от литературното ни развитие и в който намират израз не само нравите от „нашенско“, но и някои основни литературни закономерности на времето.

Особено интересна е главата, посветена на кръга „Мисъл“, където за пръв път така обстойно и целенасочено се съпоставят идейно-естетическите позиции и творчески облик на четирима автори, тясно свързани в нашата литературна история и същевременно твърде различни като личности и съдби. Основното внушение, което остава тази глава, е, че докато д-р Кръстев е организационният център, истинският духовен стожер на кръга „Мисъл“ е по-скоро Пенчо Славейков. Особено ярко е показана фактически безкрайната самотност и духовна изолация на Пейо Яворов в кръга на неговите литературни кръстници и съратници.

При проследяването на отношенията и борбата между Пенчо Славейков и Иван Вазов в техния исторически естетически спор се срещаме с характерните достойнства на Стоян Каролев като литературен историк: аналитично-диференциращ изследователски поглед, сме-

лост да се представят нещата без замазване, дори и когато се касае за, тъй да се каже, „канонизирани“ велики сенки, стремеж към неповлияна от личните предпочитания обективност на оценката. Той е успял да намери верния тон на разбиране и съвременен горчивина от ожесточеността и пошлостта на българските литературни нрави и, от друга страна, да отграничи исторически неизбежната принципна страна на този естетически сблъсък от наслоенията на една лична неприязнь.

Разбира се, колкото и богата по съдържание да е книгата на Каролев, към нея все пак биха могли да се отправят още някои пожелания в кръга на нейния проблемен обхват. Например — след като авторът лансира по отношение на Славейков определението „поет-критик“, мисля, че би трябвало да видим по-отчетливо и неговата дейност и роля като литературен критик в по-тесния жанров смисъл на думата — тук тази дейност се разтваря в общата характеристика на възгледите му. А в нея особено ярко се изаявяват както слабостите на тези възгледи и на пристрастия и увеличащ се температурата на поета, така и неговите блестящи възможности в областта на артистичната литературно-критическа проза. От друга страна, твърде интересно би било да се проследи духовното влияние на Славейков не само в тесния професионален кръг на писателите, но и върху по-широки сфери на нашата интелигенция от времето до войните. Впрочем подобни теми за съжаление са все още почти чужди на нашите литературно-исторически проучвания, въпреки че биха могли да допринесат много за изясняването на истинската роля и място на творци от ранга на Славейков в духовния живот на нацията.

Не са изчерпани и всички аспекти на литературните отношения Славейков — Вазов — тази своеобразна ос на литературното ни развитие от този период. Мисля например, че Каролев трябваше да обърне по-голямо внимание на факта, че още в началото на 80-те години на миналия век, когато т. нар. „млади“ и техният кръг въобще не съществуват като литературно явление, а буйният юноша Пенчо Славейков още не е изживял трагедията на плодливската пързалка, в богатата на мотиви лирика на Иван Вазов започват да се набелязват вече някои преки предвестници на тенденция, чийто изразител ще стане по-късно кръгът „Мисъл“. Излязлата по това време Вазова стихосбирка „Поля и гори“ завършва с един написан в диалогичка форма стихотворен „Епилог“ с дата януари 1883 г., който носи показателното подзаглавие „Общество и певец“ и дава недвусмислен поетичен израз на едно ново за автора на „Тъгите на България“ разбиране на отношенията между поета и обществото. Отварят от пошлостта на следосвобожденската обществено-политическа действителност, тук поетичният двойник на Вазов решително се отказва от досегашната си роля на изразител на общите чувства и настроения на времето и неочаквано подема

мотиви, които сме свикнали да свързваме едва с появата на поетическия индивидуализъм на Пенчо Славейков — за гордия поет, който не може да носи „общата верига“, който „няма място, няма час“ и не се интересува дали чувствата и идеите му се споделят от другите, защото е призван да твори за вечността.

Под „Общество и певец“ Вазов е означил „Из Буря и мелодия“, т. е. по замисля на автора този диалог е трябвало да изиграе едновременно ролята на „Епилог“ на неговата дотогавашна лирика и на въвеждане към нейната нова насока, израз на която е щяла да бъде другата пригответна по същото време стихосбирка, спомената в предговора към „Поля и гори“, която според поета щяла да има вече „съвсем друг характер“. По редица причини тази стихосбирка не успява да излезе като цялост. Но ако проследим предназначенията за нея сихотворения, писани през 1882—1883 г. и разпръснати в различни издания от различни години, ще разберем в какво се състои техният „съвсем друг характер“ — тук авторът на „Епопея на забравените“ напуска познатия терен на историческите борби и обществени съблъзвки, за да се вгълби в сърцето на отделния човек. И това е фактически първият израз на една характерна за развола на българската литература закономерност, която се очертава ясно едва през 90-те години — отделянето на индивида от народната маса като самостоятелна духовна ценност.

Тези моменти, към които се прибавят и споменатите от Стоян Каролов мотиви в лирико-фантастичната поема „В царството на самодивите“, и други литературни изяви на Вазов от първото следосвобожденско десетилетие, не са „изключение“, а набелязваща се линия в неговото творческо развитие от този период. И това налага, струва ми се, едно по-диалектично отношение към поета, чието литературно дело бе така всеобхватно, че проправи път дори и за своите бъдещи отрицатели. С изключителната си чувствителност към повелите и повестите на времето той пръв долавя и изразява някои закономерни в появата си тенденции, мотиви и конфликти, които други щяха да подемаат и доразвиват в нова поетическа философия, чиято първа жертва щеше да стане самият той. Твърдението на Каролов, че някои от „модерните“ идеи на „Мисъл“ се вмъкват „по-късно“ в „процените“ на генералната естетическа линия на Вазов, не е точно. В началото на 80-те години, доста преди появата на кръга „Мисъл“ и оформянето на неговата естетическа платформа, Вазов е в същност по-близо в своето развитие до някои от неговите основни насоки, отколкото по-късно, когато започва литературният двубой между тях. И това е естествено и обяснимо — защото фактът, че т. нар. „млади“ насочват първите си и най-отровни стрели тъкмо срещу него, по-късно замразява развитието на тези тенденции в творческото му.

Разбира се, в по-широкия си смисъл всичко това е не толкова възражение, колкото допъл-

нение към основната теза на книгата на Каролов, още едно доказателство за „обективните исторически предпоставки“ на борбата на Пенчо Славейков за навлизане на литературата ни в нови идейно-естетически и емоционално-психологически сфери. Необходимо е, която бе почувствувал и Вазов още в първите следосвобожденски години.

Бих искала да завърша рецензията си с един цитат, който не е изведен от автора като заключение и който може би наистина не отразява цялата сложност на изградената от него образ, но който за мен като читател бе основното внушение, което остави този двутомен труд: „С всичките си противоречивы идеи и склонности Пенчо Славейков в края на краищата е един културен мисионер, един своего рода просветител. Той продължава делото на баша си — вече в други условия и с други представи за нравствени и естетически ценности. Ето защо въпреки бурните си и дръзки набези срещу популяризацията на изкуството и срещу тенденциите в художествените произведения той, както беше споменат, сам поставя нравствено-просветителски, борчески, „тенденциозни“ задачи на „младите“: да всяват „човеци“ в съзнанието на „днешния човек“, да му дадат оръжие за „битвите на бъдещето“ — така зове неговият естетически манифест „Българска поезия“. Изкуството за него е освен „откровение на индивидуалитета на художника“, още и „средство за очо-вечаване“, поетът е „оръжие на културата и борец за нея — борец за живота и неговото бъдеще“ (т. II, с. 286).

С богата фактологическа аргументировка, марксистическа яснота на постановките и професионална вешина на интерпретацията Стоян Каролов защитава убедително едно лишено от предубеждения, трезво и същевременно проникновено разбиране за ролята на Пенчо Славейков в българския духовен живот и литературно развитие — роля на творец, притежаващ „самосъзнанието“, че изпълнява една голяма и отговорна „нравствено-културна мисия“. И всичко това — независимо от отделните възражения или пожелания, които биха могли да се отгравят — определя високата научно-исследователска стойност на книгата „Жрецьтво“ — едно ново постижение на нашата все по-обогатяваща се в жанрово, стилово и методологическо отношение литературноисторическа наука.

Милена Цанева

„АЛЕКСАНДР ВЕСЕЛОВСКИЙ
И СОВРЕМЕННОСТЬ“ ОТ И. К. ГОРСКИ
М., изд. Наука, 1975

Книгата на съветския литературовед И. К. Горски представлява интерес за широк кръг специалисти, които разработват в сравнителен план въпроси на фолклора, литературата, етнографията и други основни сфери на национал-